

Փ Ա Խ Ի Տ Ա Ր Ի Ն

Ա

Ռ Է Ս Ը

I

Դարուն էր. Բ... գիւղում էլ գարուն եկաւ Այդ
բանը՝ ինչպէս միշտ, գիւղացիք իմացան երկու նշանից
— նախ՝ տարափոխիկ թռչունները մէկը միւսի յետե-
ւից յայտնուեցին, և երկրորդ՝ որ աւելի կարեւոր և
աւելի վճռական հանգամանք էր, էրկէն Սէփօն՝ գիւղի
նախրպանը, իր ահագին մահակը ձեռք առաւ և դուրս
եկաւ գիւղամէջ։ Դա նշանակում էր, թէ անասունները
գաշտ քշելու ժամանակը հասել է։ Սէփօն իր բանը
լաւ գիտէր, քանի՜ տարիների փորձառութիւն ունէր
մարդէ՝ եկեղեցու բակի հինաւուրց կաղամախի վրայ
մի զոյգ արագիւններ յայտնուեցին. նրանք ամենայն
տարի ասես գիւղի նախրպանի համար էին գալիս
այնտեղ բազմում։ Այս տարի էլ առաջինը նա տեսաւ
եւ նոյն օրը Սէփօն հացի պարկը մէջքին, փափախը
մինչեւ աչքերը քաշած, կաշուէ զանգապանները մին-
չեւ ծնկները լաւ պնդացրած, նոր, փափուկ տրեխնե-
րը կաշուէ թելերով պինդ ձգած, իր երկայն հասակով
յայտնուեց եկեղեցու առաջ ձգուած հրապարակում։
Լաւ նշան էր. գիւղացիք տեսան նրան, համարձակօրէն

բաց արին գոմերի դռները և դուրս քշեցին անասունները: Իսկ նրանց՝ որոնք փոխանակ անասունները դուրս քշելու մտեցան Սէփօին հարցրին, թէ վաղ չէ արդեօք, բարձրահասակ նախրպանը առանց իր դիրքը փոխելու, առանց մի բառ արտասանելու, մահակով ցոյց տուեց կաղամախների վրայ նստած զոյգ արագիլներին: Թռչունները կարծես իրանց հին բարեկամի ձեռքի այդ շարժումին էին սպասում երկար կտուցներով կտկտացնելու համար: Ամեն ինչ կատարեալ էր: Գարուն էր և լաւ, յուսալից գարուն:

Գարնան հետ միասին Բ... գիւղում սկսուեց բացօդեայ կեանքը: Ձմերային անշարժութեան դատապարտուած կենդանական օրգանիզմը առաջին տաք շողերի հետ ցնցուեց և դուրս ընկաւ խեղդող յարկերի տակից: Փողոցները կենդանացան և երեկոներն օր առօր աւելի գրաւիչ դարձան: Առաջին մառախուղից յետոյ, երբ աստղերը մէկիկ մէկիկ բացում էին իրանց պլպլան աչիկները, երբ լուսինը պաղ պաղ շիթեր էր սփռում ցածրիկ տներից վախլուկ ստուերներ շինելով, գիւղացիք դուրս էին թափւում աներից, մեծ ու փոքր շարւում էին պատերի տակ, նստոտում էին նոր կլտրած աթարի կոշտերի վրայ և խօսում էին հազար ու մի բաներ:

Գիւղում բնութիւնն ընդհանուր սեղան է, որ ամենքն առանց խտրութեան պիտի վայելեն. ջահիլ աղջիկները՝ հարուստ թէ աղքատ իրար խառնուած, սիրուն պարեր էին կազմում, օրօրում աջ ու ձախ և իրանց ուրախութեան ու վայելքի այդ ժամերում օդը թնդացնում էին ողբաձայն, լալկան երգերով: Մանր տղաներն էլ կամ խմբեր կազմած վազվզում էին, կամ յոգնած գալիս թաւալւում էին գետնին, մեծերի ոտների մօտ և լսում նրանց ասած խօսածը, նրանց հետ ծիծաղում, նրանց հետ ուրախանում:

Եւ մինչև ուշ գիշեր փողոցներն աղմկում էին, մինչև ուշ գիշեր երգ, ծիծաղ, ուրախութիւն հնչւում

էին ամեն կողմերից: Գրաւիչ երեկոները յաջորդում էին իրար, գիւղը երջանիկ էր: Այն գարնանը ամեն բան լաւ էր Բ... գիւղում, և՛ ժամանակին վրայ հասած տաք օրերը, և՛ կաղամախի զոյգ արագիւնները և՛ նախապահ Սէփօն իր նախնիով կանաչաւէտ դաշտերում և մանաւանդ խաղաղ երեկոներն իրանց անվերջ երգերով, ծիծաղով ու զրոյցով: Ամառը մօտ էր արդէն և դեռ ոչինչ չէր եկել խռովելու այդ խաղաղութիւնը, մթնացընելու պայծառ հորիզոնը. կարկուտ չը կար, մորեխ չը կար, ցաւ չը կար: Ամեն բան լաւ էր. այնքան լաւ, որ ծերունի Օհանը, գիւղի առաջին մարդը, մի օր պէտք համարեց նկատել, թէ այդքան ուրախութիւնն Աստուծուն էլ դուր չի գալ, այդքան ծիծաղը կը վերջանայ մի վատ, շատ վատ բանով: Եւ այնուհետեւ ամեն անգամ, երբ երեխաների քրքիջը շատ էր բարձրանում, չորս կողմից նրանց սաստում էին: Երկինքն իրաւունք չի տուել գիւղին շատ ուրախանալ, շատ երջանիկ լինել: Նա չը պէտք է մոռանայ, որ սև օրը ամեն վայրկեան կարող է վրայ հասնել: Այսպէս էին մտածում փորձուած գլուխները:

Եւ այդ սև օրը եկաւ:

Մի երեկոյ լուսինը դարձեալ պայծառ էր, աստղերը պլպլան, օդը մեղմ՝ ու դուրեկան, փողոցները դարձեալ լիքն էին բազմութեամբ, բայց աղջիկներն էլ չէին երգում, ծիծաղը լռել էր, սրախօտութիւնները դադարել էին: Աղմուկ չը կար, մարդիկ խօսում էին փափսուով, ասես վախենում էին սեփական ձայներից: Ամենքի ճակատներին սև ամպ էր իջել, ամենքին ասես ճնշում էր մի անորոշ սարսափ: Այդ բանն ամենից շուտ նկատեցին մանուկները, նրանց կոյս հոգիները շատ շուտ վարակուեցին ճնշող տրամադրութեամբ: Նրանք այն երեկոյ խաղեր չը սկսեցին, զուարճանալ չէր լինում. օդի մէջ մի բան կար, որ ճնշում, կարկամում էր լեզուները, խեղտում էր ամենքին և ուրախութիւնն անհրնարին դարձնում: Ինչո՞ւ էր այդպէս, երեխաներն

այդ ասել չէին կարող. նրանցից մի բանիսը նոյն իսկ փորձեցին այդ սպանիչ մեռելութիւնը խանդարել, ճշացին, ցատկեցին, իրար հրեցին-հրշտկեցին, փախան զանազան կողմեր, բայց շուտով կորսուած ու յուսահատ յետ եկան, որովհետեւ նրանց ոչ ոք չը հետեւեց, խաղալ, զուարճանալ չէր լինում: Ծարները կորուած՝ նըրանք մէկիկ մէկիկ եկան շարուեցին մեծերի առաջ և լռեցին, աշխատելով խօսողների շրթունքներից խլել մի հետաքրքիր բառ և այս ընդհանուր մուայլի պատճառն իմանալ: Բայց ամենքն էլ այդ երեկոյ խօսում էին այնպիսի բաներից, այնքան տարօրինակ լեզուով և ցածր, փսփսուկով, որ ոչինչ հասկանալ չէր լինում: Ո՞վ էր կապել-կարկամել լեզուները, ինչո՞ւ էին փսփսում: Շատ բան էր աւուում, բայց ո՛չ այն, ինչ հարկաւոր էր մանուկներին: Երեւի որոշել էին փոքրերից ծածուկ պահել լուռ սարսափի պատճառը: Այդ որոշումը սակայն չը կատարուեց. մէկը, գուցէ անդգուշութեամբ, արտասանեց մի բառ, մի սարսափելի բառ, մեղմիւ, համարեա փսփսուկով ասաց, բայց սրուած ականջները օդի մէջ որսացին այդ մի-վանկանի բառը՝ «փ ա խ».... օճ, ցուրտ էր փչում դրանից:

Երեխաները իրար մօտ եկան, փսփսացին՝ «փախ», ապա ոտքի կանգնեցին և մէկը միւսի յետեւից ցրիւ եկան, շտապով ծածկուեցին տներում, անկողին մօտն, երկար ժամանակ անքուն մտածելով փախի սարսափների մասին:

Հէշտ բան է, փախ. որքան սև բաներ էին պատմել մայրերն իրանց փոքրիկ զաւակներին փախի մասին: Նրանց օրօրոցների շուրջը փախը վիշապի պէս սողացել, գալարուել էր, փշջացրել խաւարի մէջ, հազար ու մի ձեւեր էր ընդունել և սարսափով պատել նրանց մանուկ երեւակայութիւնը: Այն գիշեր մանուկները իրանց հետ տուն տարան փախը և պառկեցին այդ ճիւղի գրկի մէջ նրա ճիրաններում փաթաթուած: Քնել չէր լինում:

Միայն մանուկները չէին, որ դողում էին փախից. ամբողջ Բ... գիւղի համար դա սարսափի, արեան և աւերի ժամանակ էր, դա պատերազմն էր, որ վաղուց, շատ վաղուց իր իսկական անունը կորցրել էր և դարձաբել էր միմիայն փախ։

Եւ դա առանց պատճառի չէր։ Բ... գիւղը գիտէր, որ փախի ժամանակ Բարդուղեան լեռնաշղթան հարաւից և Մասիսը հարաւ արեւելքից յանկարծ ծածկւում են թշնամիներով և այն անպատճառ օսմանցիներով, քրդերով ու սրանց նման այլ սարսափելի գազաններով։ Այս կողմից էլ նրանց վրայ են գնում ուսաները. թնդանօթ, հրացան, սուր ու նիզակներ հրապարակ են գալիս. մարդիկ զարկւում են իրար, որոտ, շաչիւն, ճիչ, ոռնոց, կոտորած. արիւնը հոսում է գետի պէս։ Վերջ ի վերջոյ ո՞վ կը ջարդուի. ո՞վ կը փախչի յաղթուած, դէ ի հարկէ օսմանցիներն ու քրդերը. բայց վերջին հանգամանքը քիչ էր հետաքրքրում գիւղացիներին, նրանք իրանց առանձին բանն ունին, դա շուտափոյթ փախչելն է. փախչել առանց յետ նայելու, որովհետեւ ո՞վ գիտէ, թէ ի՞նչ կը պատահի խառն արիւնոտ ժամանակ։

Գիւղացիք գիտէին, որ աշխարհում երկու տէրութիւն կայ, գոնէ իրանք երկուսն են ճանաչում՝ ուս և օսմանցի, որ միշտ պէտք է իրար զարկուին։ Եւ երբ նրանք դիպան իրար, հարկաւոր է ժամ առաջ փախչել ոտքի տակ չը տրորուելու համար։ Նրանք գիտէին օրինակ «Բեհրութօվի փախ», գիտէին «Մովսէս կնեաղի փախ» և ուրիշ շատ փախեր։ Եւ գիւղական կեանքի բոլոր հասարակական ու ընտանեկան խոշոր երևոյթները կապուած էին այս ու այն փախի հետ, նոյն ժամանակ կատարուած, նրանից քիչ առաջ, կամ նրանից քիչ յետոյ։ Այնքան երեխաներ կային, որոնց ծննդեան թուականը «առաջին փախն էր», այնքան ամուսիններ կային, որոնք եկեղեցի էին մտել պսակուելու «երկրորդ փախից» տաան տարի առաջ, կամ որոնց զաւակը մեռել

էր «առաջին փախից» հինգ տարի յետոյ: Դժուար էր ասել, թէ ո՞ր ժամանակից պատերազմը գիւղի համար դարձել էր «փախ», բայց յայտնի էր, որ շատ վաղուց առաջին բառն այլ ևս ոչ ոք չէր դորձածուծ, որովհետեւ նա ամբողջապէս չէր պատկերացնում պատերազմի մասին նրանց հասկացողութիւնը, նա պէտք եղած խորհուրդը, նշանակութիւնը չունէր. այսպիսով մնացել էր միմիայն փախը, որ այնքան արտայայտիչ, այնպէս սարսափելի էր:

Դարձեալ «փախ» է, այսպէս են ասում չորս կողմում, ահա թէ ինչու Բ... գիւղում երեկոն իր խաւարի հետ այնպիսի ծանր բան է բերել և գլորել բոլոր կրծքերի վրայ: Մանուկների հեռանալուց յետոյ՝ գիւղացիք դեռ երկար խօսում էին, ծերերը պատմում էին իրանց յիշողութիւնները անցած փախերի մասին, հին, տխուր պատկերները վերակենդանանում էին մօտիկ ապագան պարզելու համար:

— Վէրան երկիր, մոմուաց Օհանը, եօթանասուն տարեկան մի ծերունի, որ ծալապատիկ նստած էր խմբի կենտրոնում և որի կրծքից բաշ ընկած պղնձեայ դեղին նշանը վկայում էր, թէ նա է ուէսը. վէրան երկիր, շարունակեց ծերունի յաղթանգամ ուէսը, իր ալեղարդ գլուխն օրօրելով, էլի փախ, փախ, այս էլ քանի՜ անգամ: Թռչունները մեզանից աւելի քիչ են կարկատում իրանց բները: Սև օրով հազիւ գալիս տեղաւորում ենք և յանկարծ էլի փախ: Շահ-Աբբասը մեր պապերի միսը բերանը տալով բշեց տարաւ Սպահանի խորքերը.— դեռ Շահ-Աբբասից առաջ էլ ո՞վ գիտէ հայ-քրիստոնեան ի՞նչեր է տեսել — Մովսէս կնեաղի հետ արիւն-արցունք լալով զղբաշի զուլումից փախանք, յետ եկանք, Բեհբուլթովի փախին մօրէ մերկ մնացինք, հազիւ բնաւորուած՝ էլի փախ: Ահ, հայ-քրիստոնեան աշխարհում երբ և իցէ հանգիստ եղել է, կայ մի անկիւն, ուր հայրերի ոսկորների մօտ որդիներն էլ կարողանան

խաղաղ պառկել։ Մեռանք փախչելով, գլուխ դնելու տեղ չունենք։

— Հայի ճակատագիրը միշտ այսպէս եղել, երեւի Աստուծոյ կամքն է, ասաց մէկը բազմութիւնից։

Լուռ էին ամենքը։ Չահիլ կանայք մշմշում էին, պառաւները լալիս։

— Օհան ամի, շատ ես ապրել, շատ չար ու բարի ես տեսել, հոգուդ արքայութիւն, ասա՛ մեզ, Ղզլբաշից փախաք այստեղ եկաք, հիմայ այստեղից փախչենք ո՛ւր գնանք։

— Արազի էն կողմը որդիք, Արազի էն կողմը. օսմանցին Արազից չի անցնի, բայց այս մեր փոսն անիծուած է, փախի ժամանակ քրդի, ջէլօի, թուրքի ոտի տակ կ'երթայ։ Չորս կողմներիս անօրէնները աչքերը տնկած՝ խառնակ ժամանակ են փնտրում։ գէլ-գազան դարձած մեզ կ'ուտեն։

Գիւղը լուռ էր, սգում էր։

Փախ էր, փախ...

II

Բ... գիւղը գտնուում է հէնց մի փախի երկրում։ Այնտեղ՝ ուր բարձրանում է հսկայ Մասիսը որպէս մի ծեր վիթխարի, որ ալեղարդ ու մռայլ գլուխը բաշ է ձգել և մտմտում է իր յաւիտենական խօհերը, ուր հինաւուրց Արաքսը մղում է իր յորձանքները, որպէս ալեւոր, յոգնած ժամանակը դարերի միակերպ ու տխուր չալքը, ահա այնտեղ տարածւում է մի ընդարձակ, անհամբոյր հարթութիւն։ Տարօրինակ երկիր է այն. ձմեռն այնտեղ իր խիստ սառնամանիքները, իր բուք բորանն ունի, ամառը իր կիզիչ շոգը և խեղատղ տօթն ունի։ Անտառներից ու կանաչապատ լեռ ու ձորից զուրկ այդ երկիրը աղքատ մութացիկի մերկ մարմին է կարծես, ցրտերից կապտած և արեւի տակ խանձուած սեւացած։ Բնութիւնն այնտեղ ժպիտ չունի, կեանքը

փայլ չունի, մարդը՝ յարատե տանջուած, յարատե կարօտ, իր սե երկնքի տակ բաղդ չունի.

Հարթ, հաւասար տարածութիւն է այն, դաշտերի հեռաւորութեան վրայ ձու դնես կ'երեւայ: Բարդողեան շեռնաշղթայի ոտքից մինչեւ Արաքս ոչինչ չի փակում առաջդ, վազիր, որքան կ'ուզես, ոչ լեռ, ոչ բլուր, ոչ ձոր և ոչ իսկ թումբ, բնութիւնն ինքն է պատրաստել փախստի ճանապարհ: Այս տխուր հարթութեան վրայ մեծամեծ առուները տիղմերի միջից հոսում են դանդաղ, ինչպէս միակերպ կեանքի ձանձրոյթը: Նրանք բոլորն էլ Արաքսից են գալիս, մէջքը կոտրած օձերի պէս մի պահ գալալում են դաշտավայրի մէջ և կարծես դժգոհ իրանց տեսածից ու հիասթափուած այդ փախի երկրից, օրօրուելով գնում են վերստին մայր գետի ծոցը մտնում և նրա ականջին հաղար ու մի տխուր բաներ փսփսում: Քամիներն էլ իրանց խելագար ընթացքի մէջ այնտեղ ազատ են. նրանք խաղում են սուրալով, չեն ունում, չեն մոնչում, ինչպէս լեռնոտ երկրներում: Հարթութեան երեսը լիզելով՝ նրանք անցնում են սուրալով, ինչպէս զգոյշ դաւաղիրներ, և միայն Մասիսի անյատակ այրերում իրանց խօլ երգերը վերսկսում: Օդն այնտեղ լի է ամեն տեսակ մեղաներով և գետինը պատած է դարչահոտ, ախտաբեր ճահիճներով, որոնց վրայ դանդաղութեամբ սաւառնում է արագիլը՝ ճախճախուտների սպիտակափառ թագաւորը:

Այս գունատ, միակերպ բնութեան մէջ, այս անշուշուկ ձանձրալի առուների ափերին ապրում է բազմատարազ, բազմալեզու մի ամբոխ, զանազան ցեղերից կազմուած մի խայտաբղէտ ժողովուրդ, որ կարծես մի բիրդ ձեռքով չալրտուել է այստեղ և դատապարտուել է կենակցել անհաճոյ հարեւանների հետ: Գուցէ մի օր, մի մոռացուած ժամանակ, այստեղ ապրել է միայն մի ցեղ, մի լեզու, որ ունեցել է մի իդէալ, մի յոյզ, բայց այժմ պատկերն այլ է. Արաքսն իր ընթաց-

բում լսում է այնքան բարբառներ: Իրար վրայ կուտա-
կուած այդ ցեղերը տառապում են մի ամուլ պայքարի
մէջ, կրճոտում են իրար, եռում են տեղն ու տեղը, մոմը-
ռում, գանդափում ճակատագրից, տանջւում փորի հոգ-
սից և չը գիտեն ճշտեղից է գալիս չարիքը: Այդ պայքարի
մէջ սակայն ամենից ողորմելին հայն է, ամենից ան-
փառունակը նրա գոյութիւնն է: Անյիշելի ժամանակ-
ներից հարթութիւնն ու օտարի բռնացքները մշակել
են տափակ բնաւորութիւններ, առնացի կռիւը մոռա-
ցուել է և նրա տեղ սրտերում բուն է դրել վախի,
անծայր երկիւղի, մշտական անորոշ անհանգստութեան
ամօթալի զգացմունքը: Փախի երկրում, դա փախի
ժողովուրդ է, որ դողում է բլրի հրացանից և նենգա-
ւոր, խաւարի մէջ փայլփող թուրքի խէնջարից: Ուրի-
շի զէնքից սարսափում է, իր ձեռքին եղած զէնքն իր
համար ոճիր է:

Ահա այստեղ է նաև Բ... գիւղը, փախերի մշտա-
կան զոհը: Եթէ կռուի ժամանակ ամբողջ գաւառը
հանդարտ էլ նստի, եթէ Դ...եցիք եկեղեցու կողմը
բարձրանան հրացան ձեռք առնեն. Խ...եցիք գիւղից
չը շարժուեն այդ միեւնոյն է, Բ... գիւղացիք թնդա-
նօթի առաջին որոտի հետ տուն ու տեղ թողած կը
վազեն դէպի Արաքս և միայն գետն անցնելուց յետոյ
մի անգամ յետ կը նայեն:

III

Անցան օրեր և շաբաթներ: Փախի սարսափը՝ որ-
պէս գիշատիչ թռչունը դիակի վրայ, շարունակում էր
սաւառնել գիւղի վրայ անբուն պահելով այնքան աչ-
քեր, դող լցնելով այնքան սրտեր: Բարդողեան լեռ-
ներն ու Մասիսը դիտում էին իրանց ոտների տակ փը-
ռուած հարթութիւնն ու Բ... գիւղը և օր աւուր դառ-
նում էին աւելի անախորժ, աւելի սպառնալի: Գիւղա-
ցիք երկիւղով էին նայում դէպի այդ կողմերը, ուր

կարծես արիւնարբու ջէլօններն արդէն բուն էին գրել, մարաղ մտել և սպասում էին հրացանի առաջին պայթիւնին, որ վրայ տան: Այլ ևս ոչ որ անտարբեր ու հանգիստ չէր, ոչ որ խաղաղութեամբ չէր մտածում մօտիկ ապագայի մասին:

Ամառը վաղուց էր սկսուել. յուլիսի սկիզբն էր, բայց գործն ու աշխատանքը ոչ ոքի չէր գրաւում, գիւղացիք առանձին դժկամակութեամբ էին դաշտ գընում. շրջակայքի արտերից, այգիներից, մարգագետիններից անտէրութեան հոտ էր փչում: Էրկէն Սէփօն՝ ըստ երեւոյթին անտարբեր դէպի չարագուշակ լուրերը, առաջուայ պէս ամեն առաւօտ ահագին մահական ուսին դրած՝ մի բանի հաց մէջքին յայտնըւում էր գիւղի հրապարակում, առաջ էր անում նախիրը դաշտ գնում և երեկոյեան նոյն կարգով վերադառնում: Գիւղացիք զարմացած էին, կարծես նրա համար փախ չը կար, բայց իրօք նա էլ էր վախենում, իր նախիրը այլ ևս երբէք Մասիսի ոտքերին չէր հասնում. այդ դեռ քիչ է, վերջին օրերը նա յաճախակի էր նըստում իր միակ հարստութիւնը կաղմող էչը, բշտում էր այս ու այն կողմ նրա ոտների արագութիւնը փորձելու համար: Սէփօն իր բանը միշտ լաւ գիտէր:

Երեկոյները գիւղացիք դարձեալ շարւում էին փողոցում, անվերջ խօսում էին փախից, փախալով ծրագիրներ էին կաղմում: Օհանը երկու տակ կռացած, նստած, չիբուխը փստացնելով՝ պատմում էր հին օրերի սարսափները, նոր սերունդը լսում էր երկիւղածութեամբ և երկիւղով, իսկ համոզող լուրերը կամաց կամաց աւելի սպառնալի և ահաւոր, փախն էլ աւելի ակներև դառնում:

— Այ հարեւաններ, ասաց մի երեկոյ դալլաք Գէփօն, նստել ենք մեր դռների առաջ, գրից, կաղէթից անտեղեակ, հէնց մի գլուխ ասում ենք «փախ, փախ»: Ո՞վ գիտէ, գուցէ ամենեւին փախ էլ չը կայ: Ո՞վ կարող է հաստատ հաւատացնել. «ասում են, ասում են»,

ն ու է ասողը, ու գնաց թագաւորի մօտ եկաւ, չէ որ
փախը թագաւորի բան է, խօսմ' իմ ու քո խօսքով չի
լինի:

Մխիթարիչ ձայն էր. շատերի դուրն եկաւ.

— Արդար է ասում, վրայ բերին մի քանիսը, գու-
ցե՛ ամենեւին փախ չը կայ:

— Բարի երեկոյ.

— Աստուծոյ բարին:

Եկողը բրուտ թորոսն էր. գալիս էր քաղաքից:

— Լաւ հասար, դարձաւ նրան Գէվօն, ես ասում եմ,
թէ դուցէ փախ չը կայ, մենք զուր սրտներս ահ ենք
ձգում. քաղաքից ես գալիս, մի լուր տուր, մի բան
ասա, ինչ էին ասում քաղաքում: Ամենքը դէպի նորե-
կը դարձան:

— Զօրքն եկաւ. կարճ կերպով պատասխանեց թորոսը
բայց մի այնպիսի վճռական, անսիրտ լրջութեամբ, որ
նրա այդ երկու բառերը կայծակի պէս ճայթեցին
լսողների գլխին:

— Ի՞նչ ասիր, լսուեցին մի քանի շփոթուած ձայ-
ներ:

— Ասում եմ՝ զօրքն եկաւ, կրկնեց թորոսը նոյն
անողորմ շեշտով: Բաղմութիւնը քար կտրած և ապշած
նայում էր այս անսիրտ գուժկանին. կարծես այդ զօր-
քը եկել էր աւերելու գիւղերը, գերի տանելու բնա-
կիչներին: Իսկ թորոսը՝ հպարտ, որ ինքն առաջինն է
բերել սարսափելի լուրը, կանգնած էր խրոխտ դիրքով
և նայում էր իր ոտների տակ ոչնչացած բաղմութեա-
նը. նա չէր փոխում իր օղբերգակի դիրքը և կարծես
ճաշակում էր հարեւանների զգացած սարսափի գաղա-
նի հաճոյքը:

Ճնշող լուսթիւնը շարունակում էր.

— Ի՞նչ զօրք, քո տունն աւերուի, ասացին յան-
կարծ մի բանի ձայներ մի բան ասած լինելու և խեղտող
լուսթիւնը խանդարելու համար:

— Զօրքն էլի, զօրքն ինչպէս կը լինի, փախ է, փախ, պատասխանեց Թորոսը նոյն ձեւով:

— Փախը դու տեսա՞ր, հարցրեց Գէվօն շփոթուած:

— Փախը յետոյ կը տեսնենք, լեզուդ ինչո՞ւ բըռնուեց. սանահէր Գէվօ, ես զօրքը տեսայ, զօրքը:

— Աչքո՞վդ տեսար:

— Աչքովս:

— Շատ էր:

— Անթիւ:

— Յետոյ:

— Յետոյ, ինչ յետոյ, դէ տեսայ էլի, թօփեր տեսայ, թօփեր եմ ասում էէ, ամեն մէկը ոչս Օհանենց ջրաղացի նաւերից հասաւ Փողերը փչում էին, բարաբանները զարկում գողգոալէն և արիւնը փէշերն ածած գալիս էին հա գալիս: Վերջ չը կար, այնքան շատ էր. զարզանդ էր բռնում մարդու:

— Է՛, փախն երբ է, զօրքն ինչ ասաց,

— «Զօրքն ինչ ասաց», կ'ասես թէ ես զօրքի հետ կը խօսէի, կարող էի խօսել. ես ինչ գիտեմ ինչ ասաց: Իմացայ, որ գալիս են մեր կողմերը, օսմանցին խօմ էս սարերի յետեւումն է, զօրքը մեր գիւղերում պիտի ապրի մինչեւ զարկուին իրար:

— Ինչպէս թէ մեր գիւղերում:

— Դէ մեր տներում էլի:

Կրկին լռութիւն տիրեց: Վերջին լուրը պակաս անախորժ չէր:

— Էգուց ես գաղթում եմ, ասաց մէկը. նոյնը կրկնեցին մի քանի ձայներ:

— Տնաշէններ, էլ գաղթելս ո՞րն է, վրայ բերեց Թորոսը, դէ զօրքը որ մեր գիւղերում, մեր տներում լինի, խօ մենք ապահով կը լինենք մինչեւ տեսնենք ինչ է գալիս գլուխներս:

— Լաւ ապահով կը լինենք, վրդովուած պատասխանեցին նոյն անձինք. ողջ գիւղում մի հատ ուսերէն

իմացող չը կայ, տանուտէր Օհանն էլ մեղանից անճար։
Հարսն աղջկայ տէր ենք։

—Հմրեւաններ, արդարն ասեմ, թէ մի նոր ոէս
ընտրէք, որ կարողանայ ուսաների հետ գլուխ թափել,
չատ լաւ կը լինի, ես էլ, դէ տեանում էք, շատ եմ
ծեր, էլ իմ բանը չի այս բեռը տանելը.

—Բայց զրտեղից ենք բերում քեզանից յարմարը,
ո՞վ գիտէ ուսներէն։

Լուսթիւն տիրեց։

—Պաղատդին, ձայն տուեց մէկը։

—Վահ, բերանդ տաճար է, վրայ բերին չորս կողմից,
Պաղատդին, Պաղատդին, ինչպէս մոռացել էինք,
թէ զօրքը գիւղերը թափուի, Պաղատդին մեր ոէսն է։

Հետաքրքիր դէմք էր այդ Պաղատդին։ Նրա իսկական
անունն էր Նաւօ, բայց այն օրից, երբ նա իր
այդ մի հատիկ ուսներէն խօսքով, այդ զարմանալի պա-
ղատդիով գիւղի դաշտերից փախցրեց մի խումբ կօ-
ղակ, այն օրուանից նրա անունը մոռացել էր Պաղատ-
դի։ Այդ մի հատիկ բաժը գիտէր նա արդեօք, թէ էլի
պաշար ունէր, երբ և ո՞ր էր սովորել նա իր ուսնե-
րէնը, այդ ոչ ոք գիւղում ասել չէր կարող, բայց ա-
մենքը համոզուած էին, որ եթէ Նաւօն կամենայ կը
լռեցնի ոչ միայն կողակներին, այլ և մայօրին։ Ինքը՝
Նաւօն լռակեաց, ամօթով մարդ էր, յայտնի դէպքից
յետոյ նրան անուանեցին Պաղատդի, ընդունեց։ Իսկ
այդ դէպքը, օճ, դա մի զարմանալի դէպք էր, այդ-
պիսի բաներ քիչ են պատահում գիւղերում։

Բեհլուծովի փախի տարին էր, կողակները՝ պա-
շարի սակաւութիւնից ստիպուած էին իրանց ձիերն ա-
րածացնել գիւղի առուոյտներում։ Ձիերի մի ամբողջ ե-
րամակ կանաչից կանաչ անցնելով՝ ոչնչացնում էր այն-
քան յոյսեր։ Երբ շատերից յետոյ հերթը հասել էր
Նաւօի կանաչին, նա առաջ էր գնացել և հրամայողա-
բար կանչել.

—Պաղատդի!

Ասում էին, որ կողակները ռուսերէն խօսք լսելով՝ թողել էին հեռացել ոչ միայն Նաւօի կանաչից, այլ և գիւղի դաշտերից։ Դէպքը յայտնի էր եղել գիւղում. յետոյ ամբողջ դաւառում և այնուհետեւ Նաւօի անունը մնացել էր Պաղաժգի։

Այն ժամանակից քանի՜ տարի էր անցել. դէպքը համարեա մոռացուել էր, բայց անունը մնացել։ Նոր սերունդից շատերը նոյն իսկ հաւատացած էին, որ Պաղաժգին նրա իսկական անունն է, և դա զարմանալի էլ չէր լինի, քանի որ գիւղում Պօլկօմլիկ, Բեհ-բութօվ և ուրիշ նման անուններ կային։

Փախի սարսափի տակ այսօր գիւղացիք վերստին յիշեցին այդ խեղճ, համեստ մարդուն, և իւրաքանչիւրն սկսեց իր գիտցածը, իր սեփական տպաւորութիւնները պատմել այդ զարմանալի դէպքի մասին։ Հին օրերը վերականգնանաւում էին իրանց բոլոր յիշերով և Նաւօն ներկայանում էր ամենքին իր բոլոր անցեալ փառքով։

— Ո՞ւր է, ո՞ւր է Նաւօն։ Այդ ժամին ամենքը պահանջ էին զգում նրան նայել, բայց նա չը կար, ումանք պնդում էին, թէ նրան տեսել են սկզբում, իսկ երբ էր հեռացել, գնացել, այդ չը գիտէր ոչ ոք։

— Օհան ամի, այ Օհան ամի, հօրդ ողորմի, ձայն տուին մի քանի կողմից, ասում են, դու այնտեղ ես եղել, թէ Աստուած սիրես, պատմիր, տեսներ քանն ինչպէս եղաւ։ Ծշմարիտ է, որ երբ Նաւօն մատը թափ տուեց, մի կողակ չլկեց և ձեռքը ճակատին տարաւ, վախից պատիւ տուեց։

— Հա՛ արդար է, ես այնտեղ էի. յիշում եմ, ինչպէս այսօր, գնացել էի մի ճար անեմ՝ մեր առևոյտին, մի աման էլ մածուն էի տարել, ասի թող ուտեն սիրտները քաղցրանայ, խնայեն։ Անաստուածները ծիծաղեցին, մածունը կերան և ձիերը միւս կողմից ներս արին, իմ առևոյտը կերցրին։ Դէ իմ խելքն ասա, ախր ես խեղճ ու կրակ անլեզու, նրանք էլ կաղեօնի մարդիկ,

Իմ ինչ բանն էր նրանց առաջը ելնելը։ Ինչքան նայեցի, մասով երկինքը ցոյց տուի, բան չը դուրս եկաւ։ Մերից յետոյ հերթը հասաւ Նաւօի առւոյտին, ինքն այնտեղ չէր և հէնց այդ ժամին վրայ հասաւ փաղէվազ, մօտեցաւ ձիերի և ռուսների դէմ կանգնեց։ Նաւօ մի ասա, մի ասլան ասա։ Ես տեղումս չորացայ, ամբողջութեան ձիու դէմ ինչպէս կտրես, կաղեօննի անասուններ են, պոչերը թափ տան, մարդու Սիբիր կը չարտեն։ Մտքումս ասացի, տունդ բանդուի Նաւօ, դու էլ կտրար, ողջ գիւղն էլ քեզ հետ կորցրիր։ Նաւօի պէտքը չէր, նա ձեռները բացեց, կուրծքը դէմ տուեց և բոլոր ուժով ճչաց։

— Պաղաժդի, կաղակ, պաղաժդի!

Հէնց որ լսեցի, ուղերս ձեռք առայ, որ մէկ մինչեւ գիւղը փախչեմ։ Բայց մէկ էլ ինչ տեսեմ, կ'ասես երկընքից հրաման իջնէր, ռուսները սասանուեցին, չլկեցին, ձիերը քեցցին և դուրս գնացին։

Գիւղացիք զարմանքով, բերանաբաց լսեցին հազար անգամ կրկնուած պատմութիւնը և էլի մի անգամ գովեցին, փառաբանեցին Նաւօի անունը։ Կէս գիշեր էր արդէն, երկնքին նայեցին և վեր կացան ցրիւ եկան, որոշելով Նաւօին անպատճառ ոէս ընտրել Օհանի տեղ, հէնց որ առաջին զինուորի գլուխն երեւայ։

IV

Մի խումբ զինուորներով չրջապատուած՝ Բ... գիւղի փողոցներով անցնում է մի փոքրահասակ մարդ։ Մեծ բրդէ փափախի տակից հազիւ են երևում՝ նրա փոքրիկ, պլստան աչքերը, խնամքով ածիլած երեսը և հաստ բեխերը, որոնք ամբողջապէս ծածկում են բերանը։ Նրա քայլուածքը մանր է, բայց զուրկ չէ հանդիսաւորութիւնից, ձեռքին էլ երկար ու դաւար ճիպոտ ունի, որ բռնել էր ոչ առանց հպարտութեան։ Նաւօն է, հոչա-

կաւոր Պադաժդին, որ մի շաբաթ է՝ ինչ ընտրուած է
ռէս:

Այդ բանը յանկարծ կատարուեց: Ձինուորները
եկան, գիւղը լցուեցին. ամեն մի տուն մի երկու սալ-
դաթ կամ կազակ բուն դրեց և առաջին օրն սկսուեց
Բաբելոնի խառնակութիւն. զինուորները ճշում էին,
պահանջում, նեղանում, իսկ գիւղը համր կտրած, ոչինչ
չէր հասկանում: Ոմանք տներէց դուրս չէին գալիս,
ուրիշները փողոցներից մի կողմ էին փախչում և չը կար
մէկը, որ խօսք հասկացներ, ոէս Օհանը խղճալի էր:
Նոյն օրը դրուեց Նաւօի ընտրութեան հարցը: Ոչ ոք
չուզեց նոյն իսկ իմանալ, թէ այդ մարդը իր պադաժ-
դիէց բացի ուրիշ բառեր էլ գիտէ, թէ ոչ: Մէկը նոյն
իսկ նկատեց, թէ ինքը կարծում է, որ Նաւօն էլ
իրանց օրին է, մի խօսքից աւել բան չը գիտէ: Բայց
գիւղը համոզուած էր, թէ Նաւօն շատ գիտէ, ուզում
էր, որ նա շատ իմանայ, մարդը մի օր գիւղն էր փըր-
կել: Եւ առանց նրա համաձայնութիւնն առնելու, ընտ-
րեցին:

Նաւօն իր արտում թումբեր էր բաշում, երբ իր
ընտրութեան լուրը բերին: Անսպասելի էր, խեղճ ու
կրակ Նաւօն երբ էր մտածել ոէսութեան մասին, նրա
հայրն էլ, նրա պապն էլ այդ պատիւը երազած չեն
եղել: Նաւօն լուռ լսեց, մի փոքր մնաց մտախօհ՝ անու-
րոշ հայեացքը դարձրած դէպի հեռուն, դէպի Մասի-
սը, որ դաշտերի հորիզոնի վրայ ցցել էր իր զանգուա-
ծային հսկայ կատարը և իր մեծութեամբ այնպէս ան-
ողորմ կերպով ջնջում էր իրանից ներքեւ ամեն մի մե-
ծութիւն: Խեղճ Նաւօ. նա այնքան պատիկ էր, այն-
պէս ոչինչ այդ վիթխարիի հանդէպ, և գիւղը նրան
ասում էր թէ արի սարի պէս մեր մէջքին կանգնի,
տէր եղիր:

Լերան տեւքը նրան աւելի մտածկոտ դարձրեց.
փախի սարսափելի օրերում, անլեզու անհասկացող սալ-
դաթների հետ գլուխ թափելը հեշտ բան չէ, բայց

գիւղն ասում է, թէ կարող ես, միթէ ճշմարիտ է այդ։ Մի սև ամպ եկաւ կամացուկ և թառեց Մասիսի սպիտակ կատարին, ծանր բեռան պէս նստեց վրան, հորիզոնը մռայլուեց, ճնշող տեսք ստացաւ. բայց դատեալեց միայն մի քանի վայրկեան, Մասիսը՝ կարծես դժգոհ իր գլխին ծանրացող այդ աւերորդ կոյտից, կրկին բացեց իր ճակատը և պայծառ կատարը պսպղաց արեւի շողերի առջև։ Ինչ լաւ է, որքան սիրուն է ցաւից, հոգսից ազատ գլուխը, մտածեց Նաւոն. բայց ասում են, թէ դու ոչնչ ես, գիւղն է ասում, երեւի մի բան կայ։ Ապա յիշեց, որ իրան անուանում են «Պաղաժ գիւղ», որ ինքը համարւում է ոռոսերէն իմացող, նա ժպտաց. իր գիտցած ոռոսերէնի՝ վրայ, թէ դոհուլ թեան մի փայլ էր անցաւ նրա փոքրիկ դէմքով, երբ յիշեց այն հին դէպքը. այդ ինքն էլ պարզ չը գիտէր, բայց ժպտում էր և մի քանի անգամ էլ կամաց մումըռաց՝ «պաղաժգիւ! պաղաժգիւ!»

— Սարը մէջքիս դրին, հարեւան, ասաց նա լրտեսրին. ապա արեւմտեան թեւերը բաշքեց, գործիքն ուսին դրեց և տուն հասաւ։ Կինը զարմացած հարցրեց, թէ ինչո՞ւ շուտ տուն եկաւ։

— Աստուած խէրն անի, կնիկ, ասում են ինձ ոչնչ են ընտրել։

Կինն ուրախացաւ.

— Խէր բան է այժմարդ, դրանից էլ խէր բան։ Եւ երջանիկ ոչնչակինը ուրախ ուրախ վերկացաւ, ամուսնու գլխի քրտինքոտ թաշկինակը յետ արեց, բերեց ահադին մորթէ գլխարկը և խնամքով տեղաւորեց գլխին, յետոյ ծաղրատակից դուրս քաշեց շալէ մաշուած, ծալծրլուած չուխան, կիւրակէ օրերի այդ միակ զգեստը և փոշին թափ տալով հագցրեց. ոտներին էլ մի զոյգ սեւ սօլեր յայտնուեցին բոլոր գուլպաների հետ։ Այսպէս նա լաւ էր, համարեա մի գիւղական իշխան. դուրս եկաւ և պառչածաւոր լրջութեամբ դիմեց դէ-

պի գիւղամէջ, ուր սպասում էին նրա գալստեան։
Առաջինը խօսեց ուէս Օհանը։

— Ճար, փրկութիւն դու ես մնացել, բաւոր Նաւօ, Բեհբուլթօվի փախի տարուան բանը միտդ բեր. դէ բերանումդ լեզու ունիս, այս անլեզու ռուսները հետ թէ դու գլուխ թափես։

— Այ հարեւաններ, այ ժողովուրդ, վղիս կապած ցաւը ինձ համար Մասիսից էլ ծանր է. սարն իր կատարին ամպ էլ չի ուզում, դուք ինձ պէս խեղճ մարդու մէջքին սարից ծանր բեռ դրիք, Աստուած տայ տակից պարզերես դուրս գամ, բայց գիտեմ, որ անլեզու սալբաթին խօսք հասկացնելը հեշտ բան չի։

— Աստուած խէրն անի, մոմուաց բազմութիւնը.

Եւ Նաւօն եղաւ ուէս. այժմ ման էր գալիս զինուորների հետ, նրանց տեղաւորելու, նրանց հազար ու մի կարիքները հոգալու համար։ Երբ նա անցնում էր այսպէս շրջապատուած՝ գիւղացիք սիրով էին նայում այդ փոքրիկ մարդուն, որի մերթ փափախն էր երեւում, մերթ ամբողջ կարծիքի հասակը, մերթ մի ձեռքը՝ ճիւղտն օդի մէջ ճօճելիս, ապա մի վայրկեան ծածկւում էր ամբողջապէս, և կրկին յայտնւում, բայց միշտ միակերպ մանր, արագ բայլուածքով, միշտ խրոխտ։ Վատ չէր նաեւ ուէսութեան պղնձեայ նշանը կրճքին կախած, որ ամեն բայլի հետ ճօճւում էր այս ու այն կողմ։ Այսպէս «Պաղատիին» իրօք գեղեցիկ էր և գիւղը հպարտ էր նրանով, տէր ու տիրական ունէր նեղ օրերին։

Ինքը՝ Նաւօն, շատ էլ չէր բաժանում գիւղի այդ ընդհանուր տրամադրութիւնը, մէջքին դրած բեռը յիշարաւ շատ էր ծանր. մութ գիշերներին, այս ու այն առթիւ, այս ու այն անկիւնում նրա և զինուորների մէջ բաներ էին անցնում, որոնց մասին գիւղը ոչինչ չէր գիտէր և Նաւօն տանում էր լուռ հպարտութեամբ. միայն կինն էր կարողանում նկատել նրա դէմքի վրայ, մարմնի այս կամ այն մասում մի փոքրիկ ուռոյցք, մի

կապոյտ նշան, նա էլ էր հասկանում և նոյնպէս լռում ամօթից։

Ձորս կողմից հնչուող ռուսերէն բառերից և հրամաններից նաևօն սովորաբար շատ քիչ բան էր հասկանում։ Նա միայն այսքանը հաստատ գիտէր, որ իր գիմացիները սալգաթներ ևն, որոնց պէտք է տեղաւորել, պակաս—պռատը հոգալ, որովհետեւ նախ՝ կաղեօնների մարդիկ են, երկրորդ՝ «հայ—բրիստոնեաներ են» և երրորդ՝ գնում են արիւն թափելու սարերի միւս կողմը և՛ ո՞վ գիտէ, գուցէ օսմանցին էլ փախչի և գիւղն այս անգամ փախից ազատուի։ Նա գիտէր նաև, որ ինքը ստարշինա է, և որ «պաղաժդին» ռուսերէն մի զօրեղ խօսք է, թէ սրտով ասես, սալգաթը կը հնազանդուի։ Մնացածը կատարում էր ձեռք ու ոտքի նշաններով և տանջւում էր, տառապում։ Այնուամենայնիւ բոլոր եռանդով աշխատում էր օգտակար լինել «հայ—բրիստոնեայ» ռուսներին, ջանք էր անում նրանց հասկանալ, կարգալ նրանց շրթունքների շարժումները, բայց շատ անգամ անօգուտ։ Այդպիսի ծանր րոպէներում նա մի յուսահատ շարժումով փափախը յետ էր տանում ճակատի վրայից, ասես մտքերը թարմացնելու համար, ապա կրկին թափով յետ էր բերում՝ ճակատը մի լաւ շփելուց յետոյ և հանդիսաւոր, հրամայողական շեշտով դիմում էր մերթ մէկ, մերթ միւս զինուորին, որ սկսում էր անասնելի դառնալ իր պահանջներով։

—Ո՛ւ ալ դա թ, պաղաժդի! փրկարձր բռն զինուորները մի առ ժամանակ լռում, սպասում էին քիչ յետոյ նոյն պահանջը վերսկսելու համար։

Գիւղացիք անծանօթ նրա հոգուն, նրա ներքին ցաւերին, ուրախ էին և՛ նրա համար, և՛ իրանց համար։ Օհանն էլ ամեն անգամ՝ ուէսին գիւղամիջում տեսնելիս՝ կանչում էր յետեւից։

—Քաւոր նաւօ, բանդ ի՞նչպէս է, անլեզունների

հետ ինչպէս ես գլուխ թափում. ձայնդ լաւ է դալիս, մի վախեցիր, Աստուած կ'օգնի:

— Եօլայ եմ տանում Օհան ամի, լաւ է, միայն թէ չը հարբեն, որ հարբեն, Աստուած ազատի:

— Աստուած խէր է, քնուր Նաւօ. Աստուած ողորմած է, հարբեն էլ, դու հախներից կը դաս, բերանումդ լեզու կայ, լեզու:

Նաւօն ժպտում էր ցաւով և ակամայ միտն էին գալիս իր գիշերային արկածները, իր մէջքի ուռոյցներն ու կապոյաները, հարբած, կարմրած դէմքերը, ահագին բռունցքները և այդ բոլորի դէմ իբրեւ զէնք՝ իր ողորմելի « պ ա դ ա ժ դ ի ն » : Եւ էլի օրեր անցան. ուէան ըստ երեւոյթին լաւ էր, իշխում էր, իսկ Օհանը չէր դադարում նրան գիւղամիջում գովելուց: Ամառն անցաւ, վրայ հասաւ աշունը, եկեղեցու կաղամախի արագիւնները թռան գնացին. էրկէն Սէփօն էլ հրապարակ չէր դուրս գալիս իր մահակով և նախիրն էլ դաշտ չէր գնում: Յուրա էր: Զինուորները շարունակում էին ապրել գիւղերում, դեռ փախի վճռական ձայն չը կար:

Ուշ աշուն էր, մի ցուրտ երեկոյ, խըլվըլիկի երեկոն, երբ հայ գիւղերը կատարում են հին-հայկական տարեդարձը զանազան տեսակ չոր մրգերով, երբ երեխաները թոնրի շուրջը բոլորած՝ երկիւղով և հետաքրքրութեամբ, և երբեմն էլ ուրախութեամբ նայում են հերգիկին, որտեղից պիտի կախուի և ցած իջնի այնքան սպասուած խլիլիկը: Օհանն էլ իր ընտանիքով խըլվըլիկը տօնեց, երեխաները չոր մրգերով զուարճացան, մեծերն էլ մի մի բաժակ գինի խմեցին և ամենքն էլ պատրաստուում էին վերկենալ անկողին մըտնել: Թր՛խկ. թր՛խկ. բոլորի հայեացքը դէպի դուռը դարձաւ և նոյն վայրկեանին՝ իրար բռնած, քաջջերով, բոթելով, երգելով ներս ընկան երկու հարբած զինուորներ: Թոնրի շուրջը դատարկուեց. աղջիկներն ու հարսները փախան, տան հեռաւոր անկիւնում, խաւարի մէջ,

կուչ եկան, մանրերը մեծերի փէշերին կպան: Օհանք երկու որդիները առաջացան դէպի զինուորները, փորձեցին ինչ որ բաներ ասել, խեղճ խեղճ թոթովեցին անորոշ հնչիւններ, բայց զինուորները նրանց հրեցին այս ու այն կողմ, մօտեցան թոնրին, ուր նստած մնացել էր Օհանը և երկիւղով ու անհանգստութեամբ նայում էր անսպասելի տեսարանին: Ձինուորները օրօրուելով նստեցին նրա կողքին:

— Գինի, ծերունի, գինի տուր մեզ, այսօր տօն է: Օհանը չը հասկացաւ, զինուորները ձեռքի նշաններով հասկացրին:

— Տղէք, մի կաւ գինի բերէք, սրանք «հայ-բրիտտոնեաներ են», տնից տեղից կտրուած մարդիկ, թո՛ղ թաթախուեն, մարդ են, ո՞վ գիտէ, խմելուց յետոյ իրանց չարը կ'առնեն, կը գնան:

Գինին յայտնուեց: Ձինուորներն ագահաբար խմել սկսեցին, փոխառիփն առաջարկելով նաև ծերունուն: Օհանն առաւ, բարեմաղթեց. զինուորները հռհռացին և երգեցին: Կաւը դատարկուեց:

— Գինի, ծերունի, գինի տուր մեզ:

Բանը լաւ չէր. զինուորներն արդէն չատ էին հարբած. եթէ էլի խմէին, դուրս գնալ չէին կարող:

— Ձը կայ, բրտոններ, չը կայ: Ձինուորները չը հասկացան:

— Գինի, ծերունի, գինի տուր մեզ:

Լաւ չէր. հայրն ու որդիները իրար նայեցին, ճար, ելք էր հարկաւոր ազատուելու համար: Կամաց կամաց հարբածները կատաղում էին և դառնում սպառնալի:

— Գինի, ճշում էին նրանք այս անգամ բռունցքները սղմած և տանտիրով օձիքը բաշքելով: Երեխաներն սկսեցին ճչալ, պառաւը մշմշաց, աղջիկներն ու երկու հարսներն էլ աւելի կուչ եկան: Որդիները լուռ էին:

— Այ տղէք, ինչ անենք:

Լռութիւն տիրեց, որդիները պատասխան չունէին:

Ծեր գլուխն աւելի փորձուած էր. Օհանն իբրեւ վերջին միջոց վերկացաւ, շտապ շտապ շորերը հանեց, անկողին մտաւ և իսկոյն աչքերը փակեց, քնած ձեւացաւ, յուսարով՝ թէ զինուորները կը թողնեն կը հեռանան, Անօգուտ յոյս. զինուորները նստեցին անկողնի կողքին և կամացուկ յետ բաշեցին վերմակը:

— Նստիր, ծերունի, գինի: Օհանն շտապեց նստել. աղերսական հայեացք ձգեց իր չարչարողների վրայ, ճերմակ միրուքը բռնեց, ցոյց տուեց, փորձեց հասկացընել, թէ ինքը ծեր է, ուղում է քնել, իրաւունք ունի քնելու: Իզո՛ւր, զինուորները մի բան հասկանալու վիճակում չէին: Նրանք շարունակեցին իրանց անողորմ խաղը: Օհանը օգտուելով որ և է վայրկեանից, երբ զինուորների հայեացքն այլ կողմ էր դարձած, շտապով սողում էր անկողնի մէջ, վերմակը գլխին քաշում և քնած ձեւանում. նոյն վայրկեանին զինուորները բաց էին անում նրա երեսը, դէն ձգում վերմակը և ձեռքից բռնած նստեցնում:

— Գինի, ծերունի, գինի:

Տեսարանը երկար շարունակուեց. ամբողջ ընտանիքը և երկու սարի պէս տղամարդիկ դողում էին երկու հարբած զինուորներից: Օհանը վաղուց էր մտածում ուղարկել ուէսին կանչել, բայց վախենում էր բանը մեծանայ. այժմ անսաւ, որ էլ ուրիշ հնար չունի: Նրա հրամանով օրդիններից մէկը դուրս գնաց: Քիչ յետոյ դուռը ճռնչաց և տան կիսախաւարի մէջ, մուտքի կողմում յայտնուեց ուէսի փոքրիկ պատկերը. Օհանն այս անգամ համարձակ կերպով նստեց:

— Քաւոր Նաւօ. հրեշտակ էիր հասար, էս անկեղունները երեխաներին դիւահար արին, մի ճար արա, սրանց դուրս տար:

Ռէսը մօտեցաւ, այս անգամ նա աւելի խորիւտ էր բան երբէք: Ճրագի լոյսի առաջ փայլվում էր պղնձեայ նշանը, ահագին փափախը իր ստուերով համարեա ամբողջապէս ծածկել էր նրա դէմքը, բայց այս-

պիտով նա աւելի իշխանական. խորհրդաւորութիւն էր ստացել: Խաւարի միջից պլստացող նրա աչքերը այս անգամ նոյն իսկ սպառնալի էին. ճիպտի փոխարէն նա ձեռքին ունէր մի հաստ գաւազան, որ միայն գիշերներն էր ձեռք առնում: Ռէսը հանգիստաւոր քայլաւորով առաջացաւ, հասաւ նստած զինուորներին և առանց մի բառ ասելու հրամայող թափով բռնեց առաջինի ձեռքը և փայտով դէպի դուռը ցոյց տուեց: Զինուորն իր կարմրած աչքերով նայեց ապուշ ապուշ, ապա յանկարծ դուրս քաշեց իր ձեռքը և մի սպառնական «նո» արեց: Ռէսը ի պատասխան այս առաջին յանդգնութեան, յօնքերը կիտեց, աչքերը խոժոռեց, գաւազանը ճոճեց օդի մէջ և ճչաց որոտագին.

— Պ ա դ ա ժ դ ի! ապա կրկին բռնեց նոյն զինուորի ձեռքը և քաշեց այս անգամ աւելի թափով, աւելի համարձակ:

— Նո՛ւ, Նո՛ւ, մոմռացին երկու զինուորները միաժամանակ, բռունցքները սղմեցին և Օհանին թողնելով իր տեղում, ոտքի ցատկեցին, նրանցից մէկը իր ձեռքը դէպի ուսի օձիքը մեկնեց:

— Պադաժդի, սալդաթ, պադաժդի! ճչաց ուսը ապա դարձաւ Օհանի որդիներին, որոնք կանգնել էին անշարժ ու լուռ:

— Ծրագն այստեղ բերէք:

Ծրագը մօտեցրին. և մինչդեռ զինուորները դարմացած սպասում էին թէ ինչ է լինելու, ուսը կուրծքը դուրս ձգեց ճրագի լոյսի առաջ, ի ցոյց դրեց իր նշանը, քաշեց առաջին զինուորի ձեռքը և դրեց իր իշխանութեան այդ առարկայական պատկերի վրայ, ապա ոտքը գետին զարկելով՝ դռուց բոլոր ուժով.

— Հը՛, դէ պ ա դ ա ժ դ ի ասում եմ:

Այդ վայրկեանին ուս Նաւօն սքանչելի էր. նա մի ոտքն առաջ էր դրել, կուրծքը շարունակելով դուրս ցցուած պահել, մի ձեռքով գաւազանը բարձրացրած և միւսը նշանի վրայ. նրա փոքրիկ աչքերը վառուել էին

և լայնացել, փափախը յետ էր գնացել բաց թողնելով ճակատը, որի վրայ երկու սպառնալի աղեղներ էին կազմել վեր բարձրացած յոնքերը: Նրա փոքրիկ կուրծքը անդադար բարձր ու ցածր էր լինում, ուեսը յուզուած էր, դայրացած և վշտացած:

— Հը, ձայնիդ մեռնեմ, պզտիկ մարդ, ձայն տուեց Օհանը ծնկների վրայ բանձրանալով անկողնի մէջ և իր թասագը գլխին յարմարեցնելով, դէ մի նեղի էէ, նշանը մէկ էլ ցոյց տուր, մէկ էլ, ասա «ստարշինա» եմ, թագաւորի ծառայող:

Բայց ղինուորներն էլ չը սպասեցին, որ նա մէկ էլ ցոյց տայ նշանը, նրանցից մէկը օտքի մի հարուածով դէն չպրտեց ձէթի ճրագը. ուեսը գտւազանը բարձրացըրեց, բայց հարուածը կորաւ խաւարի մէջ, խրճիթը մթնեց, ճիչն ու աղմուկը, լացն ու շիւանը հնչուեց չորս կողմից, և մի և նոյն ժամանակ ինչ որ ստուերներ իրար խառնուեցին: Խաւարի մէջ լսում էր ոտների տրոփիւն, բռունցքների թրփոց, ապտակների շրխկոց: Ո՞վ էր ծեծողը, ո՞վ էր ծեծուողը, այդ դժուար էր իմանալ. միայն մութի մէջ մի քանի բերաններ մռմռում էին, կրծքերը հեռում և հարուածները սեւզում անընդհատ: Ստուերները շարժուեցին դէպի դուռը.

— Դուռը բացէք, յանկարծ լսուեց ուեսի ձայնը: Մէկը շտապով բացեց դուռը և երեք հոգի իրար քաշըընելով, հարուածելով, չանդուելով դուրս ընկան. ուեսն ու ղինուորներն էին, փոքրիկ մարդն իր պարտքը կատարեց:

— Տղէրք, դուք դուրս մի եկէք, շուտ դուռը փակեցէք, ճրագն էլ մի վառէք, հրամայեց Օհանը, դուռը վայրկենապէս փակուեց. ներսից Օհանի ամբողջ ընտանիքը խաւարի մէջ խարխափելով, սողալով, իրար վրայ ընկնելով, պատերից բռնելով խմբուեց դրան առջ:

— Դէհ, կպէք դրանը, որդիք, ամենքդ այստեղ էք,

հա, այսպէս. խօսմ սալդաթների բանին չը խառնուեցիք, բան չունէք, լաւ չէ: Պառաւ, դու էլ այստեղ ես, դու էլ արի, կպիր դրանք:

—Ընկայ, այ մարդ, բան չեմ տեսնում, ընկայ թոնրի ակը. լսուեց մի խեղճ ձայն:

—Արի, կնիկ, սողալով արի, մօտ ես, հա այստեղ, եկար, ձեռքդ տուր, այսպէս, դէ դրանք կպիր: Սուս, մի հեւացէք, կը լսեն:

Ներսում այսպէս հրամաններ էր արձակում Օհանը, իսկ դրսում խաւարի մէջ անընդհատ լսում էին հարուածների ձայները և ուէսը՝ սկզբում խրոխտ, բայց կամաց կամաց աւելի մեղմ, շարունակում էր կրկնել.

—Պաղաժդի, սալդաթ, պաղաժդի! Բայց հարբած ու զայրացած զինուորներն այդ փրկարար խօսքն էլ չէին հասկանում և ամեն մի պաղաժդիին հետևում էին նորանոր հարուածների ձայներ, հայհոյանքներ:

—Հուպ տուէք դուռը, պինդ, պինդ, հրամայում էր Օհանը ներսում:

Դրսում յանկարծ ձայները բազմացան, առաջինների աղմուկի վրայ նոր հարբածներ էլ վրայ հասան և ամեն մի հասնողը ընկածին հարուածեց: Մի ժամանակ էլ պաղաժդին չէր լսում ամբողջ, այլ մաս մաս «պաղաժ սալդաթ», կամ «ղաժդի սալդաթ», այն էլ ինչպէս ցաւոտ միմունջներ:

—Երեխէք, մէջքերդ լաւ կպցրէք դրանք, էլի նորերն եկան, Աստուած ազատի, թէ մեզ վրայ տան, շարունակում էր յորդորել Օհանը, և ամենքը մեծ ու փոքր, մէջքով, գլխով, ուսով, թեւով դրանք յետևած, հուպ էին տալիս բոլոր ուժով, ճռճաւոյնում էին տախտակները:

—Սոնն, Շոնչան, դուք ուր էք, դուք էլ եկէք, կանչում էր Օհանը, իր 10—12 տարեկան փոքրիկ թոռներին, կպէք, զաւակներս, պինդ, պինդ: Փոքրիկները վաղուց այնտեղ էին. բայց իրանց մայրերի փէշե-

րից բռնած, կծկուել էին լուռ։ Միւսները սղմում էին բոլոր ուժով և սպասում սրտատրոփ թէ ինչ է լինելու։ Դրսից չարունակում էին լսուել ուէսի։ Հառաչանքները, անբոցը, անորոշ, խղճուկ պաղաժդին և հարուածների ձայները։

—Սպանում են ախր, սպանում են ուէսին, պապիկ, ասաց լալով փոքրիկ Սօնան, ես վախենում եմ։

—Սուս, սուս, չեն սպանում, դու դուռը սղմի, կաղեօննի մարդ են, հարբած են, որ հարբեն, այնպէս կը լինի։ ճրագ չը վառէք, ամենքդ այստեղ էք, հարսներ, դուք լաւ չէք սղմում, աղջկերք զօր տուէք։

—Օճֆ, ախ, լսում էր դրսից։

—Սպանեցին, նորից միմիջաց Սօնան, և բարձրաձայն հեկեկաց։

—Սուս, սուս, հարս նրա ձայնը կտրի, դուռը չը թողնէք, էլի, էլի։

Անցան դարձեալ րոպէներ, ծանր ու սպանիչ, դրսից էլ պաղաժդի չէր լսում, այլ ինչ որ ծանր ու երկար անբոց, ինչ որ լալկան մրմունջ, աղերս, որ հազիւ հնչում էր տասն հարուածից յետոյ մի անգամ, ապա այն էլ լռեց, մնացին միայն հարբածի հայհոյանքներ և հարուածների ձայներ։ Մի վայրկեան ամեն ինչ լռեց, և յանկարծ մի ճնշուած, տանջուած կրճրից դուրս թռաւ մի սարսափելի, յուսահատ ճիչ։

—Օ գնու թիւն. դա ուէսի վերջին փորձն էր, յուսահատ անճարի փորձը։ Այդ ձայնը սարսափի ոլորներով բարձրացաւ, տարածուեց գիւղի վրայ, թակեց բոլոր դռները, հնչուեց բոլոր հերդեկներում։ Օհանի տան ներսում բոլոր կծկուած մարմինները փշաբաղուեցին, մազերը դիզացան խաւարի մէջ, ամենքն իրար կպան, աւելի ուժով սղմեցին դուռը, որ ճռնչաց ընդհանուր զօրի տակ, գիւղի միւս դռներն էլ աւելի ամուր փակուեցին և ամեն ինչ լռեց։

Ա. Ա.ԱՐՈՆԵԱՆ